

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

ӘОЖ 81-112.2

FTAXP 16.21.07

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2025.97(1).10

Алтай А.А., Абызова А.М., Каримова Б.Ж.*

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент: sultan-3@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМ ПАРАДИГМАСЫНДАҒЫ «ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТ» ҰҒЫМЫ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада «лингвистикалық интеллект» ұғымының қазіргі ғылым кеңістігіндегі орны мен зерттелу мәселесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – «лингвистикалық интеллект» терминінің ерекшеліктері, қалыптасуы және оның ішкі құрамдас компоненттерін айқындау болып табылады. Жаһандану мен цифрлық өркениет ықпалының артуына байланысты жеке тұлғаның лингвистикалық әлеуетін арттыру өзекті мәселеге айналды. Адамның ақыл-ой қабілетінің айқын көрінісі саналатын бұл ұғымды түбегейлі зерттеп, лингвистикалық интеллектіні қалыптастыру және дамыту, жүзеге асу формаларын белгілеу, басты тілдік операцияларға сипаттама беру арқылы негізгі ғылыми міндет жүзеге асады. Зерттеу әдістемесіне лингвистикалық интеллект ұғымын нақты айқындауға мүмкіндік беретін лексикографиялық анализ, концептуалды саралау мен құрылымдық модельдеу тәсілдері кіреді. Зерттеліп отырған құбылысқа отандық және шетелдік ғалымдардың берген тұжырымдамалары мен бақылауларына сүйеніп оның басты белгілері анықталды. Сондай-ақ соңғы зерттеулер қорытындысы лингвистикалық интеллектінің дербес ерекшеліктерін көрсетіп отыр. Ұсынылған модельдер мен сызбалар нақты ғылыми дәлелдемелерді саралау нәтижесінде қалыптасты. Негізгі тұжырымдар лингвистикалық интеллектінің қазіргі уақытта жіті зерделеуді қажет ететін тұжырым екендігін дәлелдеді. Зерттеу тіл біліміне үлес қоса отырып, тың түсінік арқылы жаңа ғылыми нәтижелер алуға болатынын айғақтайды. Жұмыстың практикалық мәні лингвистикалық интеллекті ұғымының ерекшеліктеріне назар аударып оны қалыптастыру мен дамыту мәселесін белгілеумен айқындалады.

Кілт сөздер: интеллект; лингвистикалық интеллект; вербалды интеллект; тілдік операциялар; коммуникация; риторика; металингвистикалық аспект.

Kipicne

«Лингвистикалық интеллект» ұғымын қазіргі ғылым кеңістігінде зерттеу міндеті кездейсоқ таңдалған жоқ. Жаһандану мен цифрлық технологиялар ықпалының артуы адам интеллектісінің әр түрін кеңінен қарастыру мәселесін

туындатып отыр. Сондай-ақ, тілдік зияттың ерекшеліктерін айқындау мен ұғым шеңберіне кіретін басты аспектілерді қарастыру өзекті міндетке айналды. Бүгінгі ғылым жағдайында «лингвистикалық интеллект» ұғымының нақты белгіленбеуі де ғылыми міндетті жүзеге асырудың мәнін арттырды. Осыған байланысты аталған түсінікке нақты ғылыми анықтама беру мен оны дамыту жолдары негізгі мақсат болып табылады.

Тақырыптың өзектілігі «лингвистикалық интеллект» ұғымына қазақ тіл білімі шеңберінде сипаттама ұсынып, оны зерттеудің бағыт-бағдарын белгілеумен айқындалады. Ұғымды бірнеше аспекті аясында зерттеу ол жайында білім қорын қалыптастырып, тілдік зиятты спецификалық белгілері негізінде жүйелі зерделеуге жол ашады. Жалпы шетелдік және отандық зерттеушілердің түрлі жұмыстарында «лингвистикалық интеллект» ұғымына берілген анықтамалар және оның функциясына қатысты пайымдаулар шашыраңқы түрде кездеседі. Лингвистикалық интеллектіге туралы деректерді жүйелеу негізінде оның құрылымды кескінін ашу жаңа ғылыми көзқарас қалыптастырады. Осыған байланысты зерттеу нысаны – қазіргі ғылым жүйесіндегі «лингвистикалық интеллект» ұғымының орнын айқындай отырып, оның компоненттерін дәйектеумен айқындалады. Жүргізілген зерттеудің гипотезасы бойынша «лингвистикалық интеллект» терминін нақты жіктеу ол туралы білім жүйесін қалыптастырып, соның негізінде құбылыстың басты аспектілері мен компоненттерін ажыратуға болады. Солайша жалпы тілдік зиятты қалыптастыру, дамыту мәселесінің фундаменталды теориялық деректемесі қалыптасады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу «лингвистикалық интеллект» ұғымының спецификалық белгілерін айқындау мақсатындағы талдауға құрылған. Деректер материалдың сандық және сапалық қырларын қамтитын ғылыми бақылау нәтижелеріне негізделіп отыр. Тиісті құрылымды белгілеу мақсатында концептуалды саралау мен құрылымдық модельдеу әдістері пайдаланылды.

Сандық талдау отандық және шетелдік зерттеушілердің «лингвистикалық интеллект» ұғымы жайлы анықтаған басты деректерін сұрыптау, соның негізінде ғылыми тұжырым қалыптастыруға жол ашты. Салыстырмалы зерттеу қорытындысы бойынша ұғымды саралаудағы кемшіліктер айқындалды. Сапалық талдау тілдік зият терминінің басты аспектілерін белгілеуге және құбылысты қазіргі ғылым жағдайында зерттеудің өзекті бағыттарын айындауға мүмкіндік берді.

Анықталған ғылыми деректердің концептуалды негіздерін өзара салыстыру «лингвистикалық интеллект» ұғымының құрамдас компоненттерін анықтауға жағдай туғызды. Сонымен қатар, ұғымды зерттеуде қалыптасқан басты ғылыми тұжырымдарды тарқату лингвистикалық интеллектінің жүзеге асу формаларына негіз болатын тілдік операцияларды жүйелеуге негіз болды.

Зерттеу барысы деректерді жинақтау, негізгі талдау және нәтижелерді ұсыну сатыларынан құралды. Талдау жұмыстары арқылы анықталған тұжырымдар дәлелденіп отыр. Сараптау нәтижесінде белгілі болып отырған деректер қарастырылған ғылыми тұжырымдар мен гипотезаны растайды.

Әдебиеттерге шолу

«Лингвистикалық интеллект» ұғымы отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылды. Дегенмен терминге берілген ғылыми баға мен анықтамалар әртүрлі. Тілдік зиятқа қатысты осындай ғылыми тұжырымдарды саралау арқылы оның барлық аспектідегі ерекшелігін айқындауға болады. Шетелдік ғалымдардың ішінде ұғымның спецификалық жүйесін анықтауда Г.Гарднердің еңбектері құнды (Гарднер, 2007). Ғалымның зерттеулері лингвистикалық интеллектінің ғылыми айналымға енуіне ықпал етті.

Батыс ғалымдарының ішінде Т.Хант алғашқылардың бірі болып өз жұмыстарында интеллектінің коммуникативті және әлеуметтік функцияларын негіздеді (Hunt, 1980). Бұл контекстте тілдің айқындаушы қызметке ие екендігі де айтылды (Moghadasin, Dibajnia, 2021). Интеллектінің аталған аспектідегі ерекшеліктері өз кезегінде тілдік факторды ескеру қажеттілігін көрсетті. Ол лингвистикалық интеллектінің дербес құбылыс ретінде тың бағытта зерттелуіне жол ашты. Аталған мәселе кейіннен лингвистикалық интеллектінің тілдік-әлеуметтік бірлік ретінде басқа зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылуына негіз болды (Perkell, 2012), (Sternberg, 2004), (Bohland, Bullock, Guenther, 2010). Бұл еңбектерде лингвистикалық интеллектінің адам әрекетіндегі және қоғамдық ортадағы рөлі айқындалды.

Отандық тіл білімінде «лингвистикалық интеллект» ұғымы өз қалпында қолданбағанымен, бұл туралы бірінші тұжырымдар А.Байтұрсынұлының еңбектерінде қолданбалы мазмұнда кездеседі (Байтұрсынұлы, 2022). Одан тыс, лингвистикалық интеллектінің дидактикалық, педагогикалық және тілдік компоненттері М.Жұмабаевтың жұмыстарында кездеседі (Жұмабаев, 1992). Ұғымның іс-жүзіндегі және қазақ танымындағы көрінісі аталған авторлардың зерттеулерінде айқын көрініс тапты. Бұдан тыс, лингвистикалық интеллектінің этномәдени компоненті басты мәнге ие ұғымдар қатарына кіргені де айқындалды (Кішібеков, 1999). Лингвистикалық интеллектіні бірнеше ғылым тоғысында қарау объективті картина қалыптастырды деп айтуға болады.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Интеллект» ұғымы қазіргі уақытта бірнеше ғылым бағытының зерттеу нысанына айналып отыр. Термин физиология, психология, когнитивистика, әлеуметтану, антропология, лингвистикада, мәдениеттануда кеңінен қарастырылып келеді. «Интеллект - (лат. Intellectus – түсіну, ұғыну, танып білу, ақыл-ой) – жоғары дамыған және күрделі миы бар организмдердің психикалық қызметінің айрықша функциясы; ақпарат алуға, оны сақтауға, өңдеуге және беруге, жаңа білімдер қорытып шығаруға, жеткілікті негізделген шешімдер қабылдауға, алға қойылатын мақсаттарды тұжырымдап, соларға жетуге бағытталған іс-әрекеттерді қадағалауға, қоршаған ортада болатын хал-ахуалдарды дұрыс бағалауға қабілеттілік» (Нұрғалиев, 1996). Байқап отырғанымыздай, ұғым адам әрекетінің барлық аспектісін қамтиды. Алайда интеллектінің дербес ерекшеліктерін нақты айқындау әлі де ғылыми тұрғыда маңызға ие. XX ғасырдың екінші жартысындағы адам интеллектісіне жүргізілген сала аралық зерттеулер оның бірнеше түрлері мен олардың айырмашылықтарын белгілеуге мүмкіндік берді.

«Интеллект» ұғымының құрылымдық ерекшелігіне назар аударып, классификация тұрғысынан қараған алғашқы ғалымдардың бірі – Г.Гарднер. Ғалым өзінің «Frames of mind. The theory of multiple intelligence» еңбегінде интеллектіге «1.адам жаратылысын даралайтын белгі. 2.жеке тұлғаны басқалардан ерекшелейтін басты қасиет (интеллектуалды потенциал). 3.адамның өз бейімі мен қызығушылығы негізінде белгілі бір мақсаттарды және міндеттерді орындай алуға қабілетті болуы» (Гарднер, 2007:16) деген анықтаманы ұсынады. Аталған жағдайда интеллектінің жеке тұлға болмысының ажырамас бөлшегі екені көрінеді. Сонымен қатар, интеллектінің адамды даралайтынын байқаймыз. Өз теориясын ұсына отырып зерттеуші бірнеше интеллект түрлерін сипаттайды. Олар: лингвистикалық интеллект, музыкалық интеллект, логика-математикалық интеллект, кеңістік интеллектісі, кинестетикалық интеллект, тұлғалық интеллектілер (Гарднер, 2007:16). Көрсетілген интеллект түрлері адамның әртүрлі әрекет ету қабілетіне негізделеді. Осы ерекшелік негізінде тұжырымға басқа да зерттеушілердің берген анықтамалар бар. Мәселен, «лингвистикалық интеллект – бұл адамның мақсатқа жету үшін тілді жазбаша да, ауызша да қолдана алу қабілеті» (Fernando, Zablotzkaya, Minker, 2012: 9807-9820). Демек, «лингвистикалық интеллект» тұжырымы ең алдымен тілді барлық жағдай мен формада мақсатқа сай толық қолдану дағдысын білдіреді. Оның ішіне коммуникацияның және лингвистикалық білімнің бүкіл санаты енеді. Бұл лингвистикалық интеллект аясының анағұрлым ауқымды екенін айғақтайды. Оксфорд университетінің сөздігінде лингвистикалық интеллект вербалды интеллект ұғымымен тең дәрежеде қарастырыла отырып, «жинақталған тәжірибе негізінде қалыптасып, адамның жалпы интеллектісін айқындайтын басты фундаменталды фактор» (Jensen, 1969) деген баға беріледі. Біз бұл анықтаманы лингвистикалық интеллектінің ақыл-ой дәрежесін белгілеуде маңызы жеткілікті деп санаймыз. Дегенмен, бұл мәселеде вербалды интеллектінің өзіндік ерекшеліктері барын аңғару қиын емес. Осы себепті, біздің пікірімізше, екі ұғымның шекарасын нақты ажыратып алу қажет.

Интеллект түрлері жайлы теория авторы Г.Гарднер өз жұмысында белгілі ақын-жазушыларды жоғары лингвистикалық интеллект иелері дейді. Түрлі шығармалар, тілдік құбылыстар мен процестерді зерттей келе, ол «лингвистикалық интеллект – адам әрекетінің барлық саласын қамтитын ең маңызды қабілет» (Гарднер, 2007:180) деп көрсетеді. Ғалым интеллектінің бұл түрін таным және тіл құбылыстары аралығында зерделеудің маңызды екенін айтады. Жалпы, батыс зерттеулерінде бұл тұжырымдарды бірге қарау тенденциясы бар. «Вербалды немесе лингвистикалық интеллекті – индивидтердің кітап, журнал, дәріс және басқа түрлі көлемдегі лингвистикалық материалдарды түсіне алу қабілеті» (Sternberg, 1987:194). Пікір жоғарыда лингвистикалық интеллектіге берілген анықтамаларға қайшы келмейді. Керісінше, жеке тұлғаның тіл арқылы қоршаған ортаны танып, онымен байланысқа түсу қабілетін вербалды немесе лингвистикалық интеллектіге жатқызады. Бұдан бөлек, батыс зерттеушілері келесідей деректер ұсынады «сөздік қордың байлығы, оқылған ақпаратты игеру және жалпы эрудиция деңгейі вербалды интеллектінің негізі болып табылады» (Sternberg, 1987:194). Аталған жайт, екі ұғымның теңдей

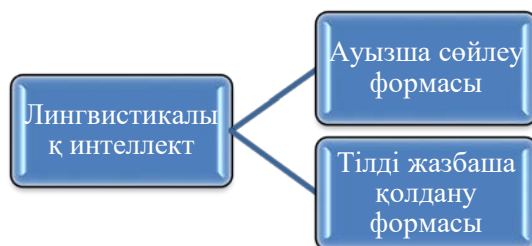

қарастырылып келе жатқанын көрсетеді. Ақпараттың көбі вербалды түрде қабылданып, тасымалданатын болғандықтан оның лингвистикалық интеллект аясына кіруін заңды деп түсінеміз. Бірақ біз аталған екі құбылысты толық тең ұғымдар ретінде бағалай алмаймыз. Вербалды интеллект тілдік зияттың кей операцияларын жүзеге асыруға тікелей қатысады. Алайда лингвистикалық интеллект ақпаратты қабылдаумен ғана шектелетін қабілет емес. Ол тілді қолданудың барлық деңгейлерін қамтиды. Жалпы, лингвистикалық интеллект оқшау деп айта алмаймыз. Ол адамның ақыл-парасат деңгейінің көрсеткіші болып саналады. «Сөздік қор мен сауатты сөйлей алу қабілеті адам интеллектісін айқындаудың ең ұтымды және дұрыс жолы» (Matarazzo, 1972). *Осылайша, лингвистикалық интеллект* тек тілді қолдана алу қабілеті ғана емес, сонымен қатар, тіл арқылы жинақталған қомақты білім қоры болмақ. *Екіншіден*, бұл көрсеткіш шешен сөйлей алу дағдысы мен бай сөздік қордың жоғары интеллектінің дәлелі боларын көрсетеді. Осының негізінде лингвистикалық интеллектіні ойлау қабілетінің жоғары формасы ретінде қарастыруға болады. Ол жинақталған білім мен тәжірибе, қалыптасқан дағды, ұтқыр ойлау қасиетін білдіреді. Сәйкесінше, екі ұғым тең бола алмайды. Бірақ вербалды интеллект лингвистикалық интеллект аясына кіре алады.

Лингвистикалық интеллект ұғымы біздің ғылым үшін де таңсық емес. Мәселен, А.Байтұрсынұлы өзінің «Тіл-құрал» еңбегінде келесідей пікір білдіреді: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек» (Байтұрсынұлы, 2022:5). Ұлт ұстазы өз пайымында, ең алдымен, тілдің адамзат өміріндегі маңызын айқын көрсетеді. Одан бөлек, тілді орынды және дәл қолдана білудің табиғи заңдылықтары бар деп тұжырымдайды. Тіл мен сөздерді қисынды қолдану үшін нақты тәжірибе мен білімге ие болудың маңызы барын осы тұста аңғарамыз. Одан бөлек, ғалым ауызша сөйлеу мен тілді жазбаша қолданудың құндылығына мән берген. Бұл дегеніміз тілді барлық формада шебер қолдану дегенді аңғартады. Бұл біз қарастырып отырған «лингвистикалық интеллект» ұғымын білдіреді деп айтуға негіз бар. Келесі бір маңызды жайт, еңбекте тек аталған мәселелерден бөлек тұспалданып отырған тілдік шеберлікке жетудің әдістемелік қыры да зерттелген. Ол былайша көрінеді: «Тіл – құралда» «*дағдыландыру*», «*сынау*» деген сөздер ұшырайды. «Тіл – құралымен» балаларды оқытқанда һәр қағида иә ережені оқытқаннан кейін, балалар әбден түсіну үшін сөйлем, сөздерді, мақалдарды үлгіге алып, олардың ішінен қағида иә ережеге келетін жерлерін балаларға таптыртып, басқалардан айыртып үйрету» (Байтұрсынұлы, 2022:7). Еңбекте көрініс тапқан «*дағдыландыру*» және «*сынау*» терминдері қызығушылық тудырады. Біздің ойымызша, бұл тілдік шеберлікке, яғни лингвистикалық интеллектіні қалыптастыруға мүмкіндік беретін әдістеме. Түрлі ақпарат көздері, жаттығулар, оқу тәсілдері және сынау негізінде білім алушының тіл жайында нақты білімі мен көзқарасы қалыптасады. Ол дағдыландыру арқылы жүзеге асады. Нәтижесінде тілді барлық жағдайда қалыпты қолдана алатын, тілге толық иелік ететін тұлға

пайда болады. Біз лингвистикалық интеллект ұғымын зерттеуде бұл пайымды қолданбалы мазмұны бар деп есептейміз. Тілді шебер игеру мәселесі тәрбиемен де ұштасып жатыр. Мәселен, М.Жұмабаев «Педагогика» еңбегінде бала тәрбиесінің келесідей бағыттарын көрсетеді. Олар: дене тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі, құлық тәрбиесі. Осының ішінде ақыл тәрбиесі біз қарастырып отырған мәселеге тікелей қатысты. Тәрбие турасында ол келесідей анықтама береді: «Түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын дұрыс ақылды болса, сұлу сөз, нәзік үн, әдемі түрден ләззат алып, жаны толқынданарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса, міне осындай болғанда адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы» (Жұмабаев, 1992:14). Мұнда назар аударатын бірінші жайт баланың жалпы интеллектуалды ахуалы. Яғни, тұлға ретінде қалыптасуда жоғары интеллект әрқашан басты орында тұрады. Әйтсе де аталған пікірде біз ақыл-ой қабілетінен кейін, баланың сұлу сөйлеп, әдемілікке құштар болуының өзіндік маңызын көреміз. Сондай-ақ, ол істің бала жанына қуаныш сыйлау керектігі де айтылады. Бұл дегеніміз, ең алдымен, тәрбиеленушінің өткір ойлай білу қабілетін дамытып, соның негізінде арнайы шебер сөйлеуге және эстетикалық жоғары талғамды қалыптастыруға болатынын аңғартады. Ұсынылған ғылыми пайым лингвистикалық интеллектіні оқытудан тыс, тәрбие процесі арқылы жүйелі негізде ғана жетілдіруге болатынын көрсетеді. Екінші жағынан, лингвистикалық интеллектінің құрамдас бөлшегі болып саналатын сөйлеу дағдысының талғам мәселесімен астасып жатқаны көрінеді. Бұл зерттеліп отырған құбылыстың мүлде жаңа қырын ашады. Осы түсінікке қазақ тіл білімі тұрғысында түрлі анықтамалар мен пікірлер берілген. Алайда нақты ғылыми атау ұсынылмаған. Осыған байланысты біз сан-алуан тұжырымдарды жүйелей отырып зерттеудің алдағы уақытта құндылығы зор деп санаймыз. Жинақталған ғылыми тұжырымдар мен деректерге сүйене отырып, біз төмендегідей қорытынды шығарамыз: **лингвистикалық интеллект** – адамның тілді мақсатқа сәйкес нақты қолдана отырып, терең лингвистикалық білімдер мен тәжірибелерге ие болуы. Бұдан бөлек, жеке тұлғаның бай сөздік қоры, тілдік операцияларды мүлтіксіз орындау қабілеті, қоршаған ортаны тіл арқылы қабылдау, қарым-қатынастың барлық формаларына қиындықсыз түсе алуы мен тілге толық иелік жасауын лингвистикалық интеллектінің белгілері ретінде тануға негіз бар. Отандық және шетелдік ғалымдардың ұсынған тұжырымдарын қорыта отырып, лингвистикалық интеллекті аясына кіретін және оның көрсеткіші болып есептелетін маңызды компоненттерді келесі сызба арқылы көрсетуге болады:

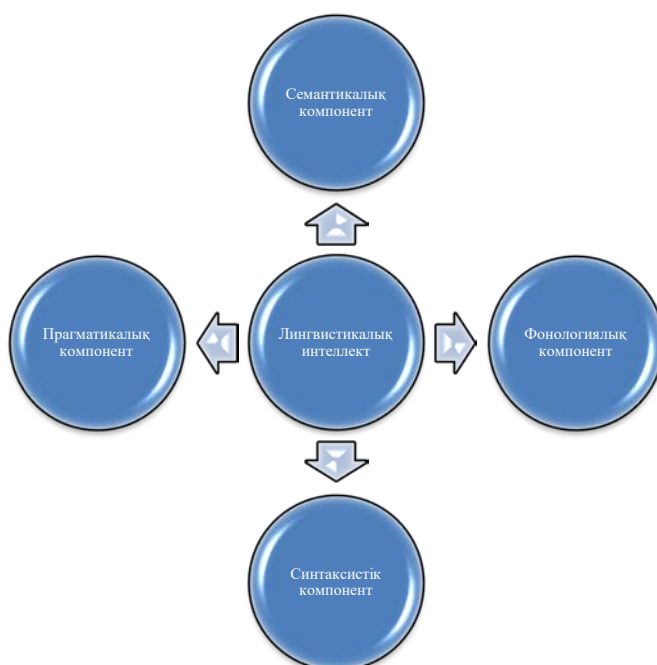
Сурет 1 – Лингвистикалық интеллектінің жүзеге асу формалары

Тілдік әрекет кез келген жағдайда вербалды механизмдер негізінде орындалады. Осыған байланысты, тілді ауызша және жазбаша сауатты қолданудың жоғары қабілетін лингвистикалық интеллект көрінісі деп бағамдаймыз. Алайда тілдік әрекеттесімнің бұл екі формасы біріге отырып, лингвистикалық интеллектіні құрамайды. Керісінше, екі дағдыны теңдей, жоғары дәрежеде пайдалану лингвистикалық интеллект белгісі болып саналады. Әрі жеке тұлғаның тілдік зияты тек осы екі компонент негізінде көрініс табады. Осы себепті біз аталған екі форманы лингвистикалық интеллектінің жүзеге асу компоненттері ретінде айқындаймыз. Оқу мен тәрбие процесі негізінде жинақталған білім қоры адам танымында тіл жайында нақты тәжірибелердің қалыптасуына жол ашады. Солайша, қалыптасқан лингвистикалық интеллект екі форма арқылы тұрақты даму сатысында болады.

Ұғым төңірегінде зерттеулер жалғасып келе жатыр. Анықталып отырған ғылыми нәтижелер түсініктің жүйесін талдауға да мүмкіндік береді. Лингвистикалық интеллектінің маңызды бірнеше аспектілерін көрсетуге болады. Олар: семантикалық компонент, фонологиялық компонент, синтаксистік компонент, прагматикалық компонент (Гарднер, 2007:184). Аталған түсініктер тіл үшін мүлде жат емес. Керісінше, лингвистикалық жүйенің басты элементтері деп есептеледі. Әр аспектінің өзіндік маңызы бар. Семантикалық компонент – тілдің лексикалық мәнін терең түсіне отырып, мағыналық тұрғыда сөздер мен тіркестерді мақсатқа сай дәл қолдануды көздейді. Аталған фактордың басты орында тұруы заңды. Тілді пайдаланушының сөздер мен тіркестердің мағынасын шеберікпен ажырата отырып, оны дәлме-дәл пайдалана білуі тіл табиғатын терең түсінуін көрсетеді. Лингвистикалық интеллект иелері ретінде саналатын ақын-жазушылардың шығармаларда мағынаны құбылта алуын осы қабілеттің ерекше көрінісіне жатқызуға болады. Фонологиялық компонент – сөздерді дыбыстауда олардың ішкі фонетикалық үйлесімділік қағидаларын сақтауды білдіреді. Бұл тілдің әуезділігі. Әсіресе, қазақ тілі үшін бұл компоненттің маңызы ерекше. Фонологиялық аспект шешен сөйлеу дағдысының маңызды бөлігі. Лингвистикалық интеллектінің маңызды жүзеге асу формасының бірін құрайды. Синтаксистік компонент – сөйлем құрылысын дұрыс сақтау, сөздер, сөз тіркесі және сөйлемдегі орын тәртібі қағидаларының жиынтығы. Фонологиялық аспект сөйлеу әрекетіне қатысты болса, бұл компонент тілді жазбаша қолдану қабілетінде маңызды рөл ойнайды. Одан бөлек, тіл нақты құрылымға негізделеді. Ол өз кезегінде синтаксистік жүйелермен айқындалады. Прагматикалық компонент – тіл мен оның элементтерін түрлі жағдайда қалай ұтымды пайдалануға болатынын аңғартады. Біздің ойымызша, жоғарыдағы 3 аспекті тілдегі фундаменталды білімдер жүйесін құрайды. Бірақ тіл мен оның бірліктерін нақты пайдалу қабілеті тек прагматикалық принциптермен белгіленеді. Аталған жайтты ескере келе, біз негізгі 3 компонент пен прагматикалық аспект арасында ерекше байланыс бар деп топшылаймыз. Былайша айтқанда, лингвистикалық интеллектіні айқындауда және оны көрсетуде прагматиканың орны бөлек. Сипатталып отырған 4 аспект қандай да болмасын тілдің ең басты заңдылықтары болып табылады. Тілді шебер игеру және қолдану үшін бұл принциптерді қатаң

сақтау мен білу өте маңызды. Осыған байланысты лингвистикалық интеллектісі жоғары тұлғаның бойынан аталмыш 4 негізгі қолданбалы білім табылуы тиіс. Соның негізінде ғана біз лингвистикалық интеллект жайлы пайымдай аламыз. Аталған дағдыларды толық игеру жоғары тілдік ақыл-ой туралы мағлұмат береді. Адамның өз әрекеті барысында көрсетілген компоненттерді игере алмауы керісінше оның төмендегін білдіреді. Ескеретін жайт, бір құрамдас бөліктің жеткіліксіз деңгейде болуы немесе мүлдем болмауы тілдік зияттың төмендігін көрсетеді. Лингвистикалық интеллектінің құрамдас ішкі компоненттерін келесідей көрсетуге болады:

Сурет 2 – Лингвистикалық интеллектінің құрамдас компоненттері

Жоғарыда көрсетілген компоненттер тілдің негізі екені ешқандай дау тудырмайды. Әр тармақтың лингвистикалық тұрғыда функциясы мен мәні бар. Олардың жинақтала отырып, дәл қолданылуы жоғары интеллектіні білдіреді. Алайда бұл дағдылардың қалыптасуы мен көрініс табуы кейбір жағдайларға тәуелді. Лингвистикалық интеллектіні құрайтын басты екі форманың сапалы жүзеге асуының өзіндік факторлары да бар. Әр компоненттің дұрыс қолданылуы жинақталған білім мен тәжірибе деңгейіне тікелей байланысты. Жалпы алғанда ауызша сөйлеу мен жазу формасы лингвистикалық интеллектінің репрезентациясы бола отырып, нақты тілдік тәжірибе мен операциялар арқылы орындалады. Бұл дегеніміз лингвистикалық интеллектіні құрайтын формалардың өзі кейбір ұғымдар мен құбылыстардан тұрады дегенді білдіреді. Оның ішінде бірінші тоқталуды қажет ететін – риторикалық аспект. Бұл дегеніміз тілді сөйлеу әрекеті негізінде шебер қолдану, тыңдаушыны әрекет етуге жетелеу, шешен сөйлей білу қасиеті. Мұны заңгерлер, ақындар, саясаткерлер, спикерлердің

айнымас қабілеті деуге болады (Гарднер, 2007:187). Осы себепті бұл қабілет ауызша сөйлеу формасына қатысты саналады. Өз кезегінде шешен сөйлеу қабілетін бірінші орынға қою лингвистикалық интеллектінің және жинақталған шынайы білім, тәжірибенің нақты көрінісі. Риторикалық қабілет ықпал ету функциясын атқаратын болғандықтан, прагматикалық белгіге де ие. Ол лингвистикалық интеллектінің айнымас бөлшегі. Бұдан тыс, қазақ халқының танымына тән шешендік өнер мен оның түрлерін де осы мәселе аясында қарастыруға болады. Сонымен қатар, риторикалық қабілет тілдік операциялардың ең ұтымды түріне жатады. Оны саралау жалпы ауызша сөйлеу қабілеті турасында нақты түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Екінші қарастырылатын – мнемоникалық аспект. Оның өзі тіл негізінде түрлі көлемдегі ақпараттарды есте сақтай алуды білдіреді. Яғни, тіл бұл жағдайда ақпаратты беруші ғана емес оны сақтаушы функциясын да атқарып тұр (Гарднер, 2007:187). Бұл мәселеде жеке тұлға мен тіл арасындағы байланыстың когнитивті аспектісін байқауға мүмкіндік бар. Солайша, тілдің танымдық бірлік екені айқындалады. Бұл жағдайда аталған тілдік операция жазбаша формаға өзек болады. Үшіншісі аспекті – тілдің түсіндіру қызметі. Демек, біздің күнделікті коммуникацияға түсу барысында әртүрлі ақпараттарды тіл көмегімен жеткізе алуымыз осыған жатады (Гарднер, 2007:187). Аталған контекстте дискурстық әрекеттесіммен қатар, дерек алмасудың барлық ерекшеліктерін жатқызамыз. Қарастырылып отырған функцияны ауызша сөйлеу мен жазбаша формаға бірдей тән деп санаймыз. Бұдан тыс, тіл аталған мәселеде жинақтаушы және өңдеуші қызметін де жүктеп алады. Төртінші аспектіні – тілдің металингвистикалық кеңістігі құрайды (Гарднер, 2007:187). Тіл – өз алдына жеке құбылыс. Оның өзіндік заңдылықтары мен қағидалары, тәуелсіз жұмыс атқаратын құрылымы, жеке аумағы бар. Тілді дұрыс қолдана алу туралы білім де осыдан келіп туындайды. Сол үшін аталған параметрді маңызды бөлік ретінде қарауға негіз бар. Бұл ұғым аясына тілдің структурасы мен ішкі жүйесі кіреді. Тілді ауызша қолдану мен сөйлеу әрекетінің өзі де нақты жүйе мен қағидаға негізделеді. Сол себепті ауызша форма тілдің бұл қалпынан тыс жүзеге аса алмайды.

Жоғарыда біз лингвистикалық интеллектінің маңызды екі формасы мен оның аясына кіретін аспектілерді көрсеттік. Тілдік зияттың бірінші компоненті болып есептелетін ауызша сөйлеу формасының өзі бірнеше тілдік операциялардан тұрады. Тоқтала кететіні ауызша сөйлеу және тілді жазбаша қолдану формалары сипатталып отырған тілдік қызметтермен тығыз байланысты. Біздің пікірімізше, тілдік операциялардың жоғарыда көрсетілген функциялары ауызша және жазбаша сөйлеу формаларын құрайды. Олар өз кезегінде нақты жүйеге негізделе отырып, лингвистикалық интеллектінің жүзеге асуын қамтамасыз етеді.

Сурет 3 – Тілдік операция және оның компоненттері

Отандық және шетелдік зерттеушілердің бақылауларына сүйене отырып, лингвистикалық интеллектінің ұғым ретіндегі ерекшелігі мен құрылымдық белгілерін айқындадық. Тілдік зияттың қызметі, кейбір белгілері және ішкі жүйесі әлі де зерделеуді қажет ететінін жоққа шығармаймыз. Алайда ұсынылған ғылыми пайымдаулар лингвистикалық интеллектінің өз алдына тәуелсіз және бөлек зерттеуді қажет ететін нысан екенін толық дәлелдейді. Соңғы кезеңдердегі әлеуметтік орта мен білім беру жүйесінде орын алған жаңашылдықтар лингвистикалық интеллектіні өзекті ұғымға айналдырды. Сонымен қатар, зерттеу объектісін қарастырудың жаңа бағыттарын айқындап берді. Өз кезегінде ұғымның бүгінгі ғылым парадигмасындағы орнын белгілеу үшін бұл мәселені де міндетті түрде ескеру қажет. Лингвистикалық интеллект тілдік құбылыс болғандықтан оны әлеуметтік қарым-қатынас аясынан шет қарауға болмайды. Кей зерттеушілер қоғам өкілдерімен оңай байланыс орната алу қабілетін интеллектінің маңызды қасиетіне жатқызады (Nikolaev, McGee, 2016). Келесі бір пікірлерде ұғым жеке тұлғаның әлеуметтік ортада әрекет ете алуы және іс жүзіндегі білім индикаторы ретінде тұжырымдалады (Schipolowski, Wilhelm, Schroeders, 2014). Аталған пайымдаулардан біз коммуникациялық аспектіні көреміз. Демек, тілді орынды қолдану әлеуеттік ортамен тиімді әрекеттесімнің негізі болып табылады. Т.Хант жоғары ақыл-ой қабілетінің ерекшелігі «тұлғалармен тиімді әрекеттесім орнату арқылы көрінеді» деген ой білдіреді (Hunt, 1980). Осылайша, лингвистикалық интеллектінің тікелей әлеуметтік коммуникация аясында саралануы қажеттігін аңғарамыз. Бұл тұжырым тілдік зияттың қоғамдық табиғатын көрсетіп, оны қарастырудың дербес бір арнасын қалыптастырады. Белгілі ғалым, этнограф Д.Кішібеков «Тілсіз бірде-бір халық та, жеке адам да жоқ. Тіл арқылы ел бір-бірімен араласады, түсінеді. Барлық түсініспеу тіл жетпегендіктен болады. Тілі байдың ойы бай. Тіл ойдың көрінісі. Тілмен сомдалмаған ой болмайды» деген пікір білдіреді (Кішібеков, 1999:45). Бұл тұжырым жоғарыдағы біздің пікірімізге сай келеді. Сондай-ақ, тілдің тұлға аралық байланыстан тыс, ой мен таным байлығын көрсететінін байқауға болады. Солайша, ақыл ойдың даму деңгейі тек тіл арқылы нақты айқындалады. Бұдан тыс, лингвистикалық интеллектінің мәдени аспектісі де бар деп санаймыз. Мысалға ғалым өз зерттеуінде «тіл арқылы

кез келген халықтың даму дәрежесін, оның тарихын, мәдениетін түсінуге болады» дейді (Кішібеков, 1999:45). Бұдан біз тілдің мәдени факторы бұлжымайтын заңдылық деген түйін шығарамыз. Сәйкесінше, тіл мәдени белгілерді иемдегенге жағдайда, интеллектінің одан тыс қалуы да мүмкін емес. Біздің пікірімізді қуаттайтын дәлелдер Г.Гарднердің жұмысында да кездеседі. Ғалым лингвистикалық интеллектінің мәдени астарына үңіліп, тарихи-тілдік дәлелдерге жүгінеді. Өз еңбегінде лингвистикалық интеллектіні ұлттық-мәдени фактор аясында қарастырылуы қажет деп теория ұсынады. Оған дәлел ретінде бірнеше жағдайды келтіреді. Мысалы: 1.көлемді мәдени-фольклорлық мұраларды есте сақтап, оларды мүдірместен айту; 2.түрлі халықтарда кездесетін тілдік сайыстар; 3.халықтардың мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерді өз тұрмысына тән өндіре алуы; 4.дәстүрлі риторикалық өнер тәрбиесі (Гарднер, 2007:209). Зерттеушінің өз жұмысында ұсынған деректерімен келісуге болады. Түрлі халықтардың ұлттық мәдениетіне тән элементтер лингвистикалық дағдылардың дұрыс қалыптасуы мен дамуына ықпал етеді. Кейбір жағдайларды тіптен басты қызмет те атқарады. Бұған қазақ халқының этномәдени ерекшеліктерін мысал ете аламыз. Г.Гарднердің өз еңбегінде анықтаған критерийлері қазақ танымы аясында қарастырылып, лингвистикалық интеллектіні дамытудың тетігі ретінде зерделенуі керек. Тіл біздің ұлтымыз үшін ғасырлар бойы коммуникация құралынан бөлек, ұрпақтың таным көкжиегін кеңейтіп, ойлау қабілетін жетілдірудің практикалық тәсілі болып келді. Оған қазақ мәдениетіне тән фольклор мұраларының дидактикалық қызметін, айтысты, дәстүрлі шешендік өнерді жатқызуға болады. Жалпы, бұл нәрсе лингвистикалық интеллектінің этномәдени аспектісі туралы ой тудырады. Екіншіден, тілдік зияттың халықтық тәрбие ұғымы тұрғысында қаралу мүмкіндігін де көрсетеді. Ерте кезеңдерден бері тіл дидактикалық қызмет атқарып, білімнің қайнар көзі болды. Жазу өнері қалыптасқаннан кейін де бұл функция күшейе түсті. Сол себепті лингвистикалық интеллектінің пайда болу мен даму ерекшеліктері жайлы объективті тұжырым қалыптастыруда тілдің мәдени-тарихи факторын тысқары қалтыру қателік деп санаймыз. Түрлі ұстанымдарды ескерін болсақ, қазіргі уақытта лингвистикалық интеллект ұғымын тілдік, әлеуметтік, мәдени, тарихи бағыттарда қарастыру қажеттігі байқалады. Біздің ойымызша, бұл ұғымның аса ауқымды және күрделі құбылысқа айналғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, қазіргі уақытта жасанды интеллектінің кеңінен қолданылуы және сандық кеңістік жағдайы тұжырым төңірегінде жаңаша зерттеулер жүргізуге де болатынын көрсетеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, лингвистикалық интеллект – өзінің дербес жүйесі бар, адамның интеллектуалды деңгейін айқын көрсететін және жеке тұлғаның дамуында маңызы қызмет атқаратын ұғым. Бүгінгі ғылым жағдайында ол әлі күнге дейін толық зерделеніп, тиісті бағасын алған жоқ. Зерттеу нәтижесінде ұғымның формасы, құрамдас бөлшектері, ерекшеліктері мен зерттелу бағыттарының бар екендігіне көз жеткізіп отырмыз. Бұл ұғымды нақты ғылыми нысан ретінде қарастыру керектігін білдіреді. Біздің өз зерттеуімізде айқындаған мәселелер мен деректер лингвистикалық интеллектіні бірнеше аспектіде, жаңа тәсілдерге сүйене отырып зерттеу қажеттілігін айғақтап отыр.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Гарнер Г. Структура разума: теория множественного интеллекта. – Москва: Вильямс, 2007. – 801 с.
- [2] Hunt T. «Intelligence as an information-processing concept»// British journal of psychology. – 1980. Iss 71. – P. 449-471.
- [3] Moghadasin M. Dibajnia P. «Verbal and practical intelligence in general anxiety, obsessive compulsive and major depression disorders» // European Review of Applied Psychology. – 2021. – Iss. 71(1).
- [4] Perrell S. «Movement goals and feedback and feedforward control mechanisms in speech production» // Journal of Neurolinguistics. – 2012. – Iss. 25(5). – P. 382-407.
- [5] Sternberg R. Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 411 p.
- [6] Bohland J. Bullock D. Guenther F. «Neural Representations and Mechanisms for the Performance of Simple Speech Sequences» // Journal of Cognitive Neuroscience. – 2010. – Iss. 22(7). – P. 1504–1529.
- [7] Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. – Астана: Алашорда, 2022. – 384 б.
- [8] Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
- [9] Нұрғалиев Р. Философиялық сөздік - Алматы: Қазақ.энц баспасы, 1996. – 525 б.
- [10] Fernando F. Zablotskaya K. Minker W. «Text categorization methods for automatic estimation of verbal intelligence» // Expert Systems with Applications. – 2012. – Iss. 39(10). – P. 9807-9820.
- [11] Jensen A. How much can we boost IQ and scholastic achievement? – Cambridge: Harvard Educational Review, 1969. – 123 p.
- [12] Matarazzo J. Wechsler's measurement and appraisal of adult intelligence (5th ed.) - Baltimore: Williams & Wilkins, 1972. – 572 p.
- [13] Nikolaev B. McGee J. «Relative verbal intelligence and happiness» // Intelligence. – 2016. – Iss. 59. – P. 1-7.
- [14] Schipolowski S. Wilhelm O. Schroeders U. «On the nature of crystallized intelligence: the relationship between verbal ability and factual knowledge» // Intelligence. – 2014. – Iss. 46. – P. 156-168.
- [15] Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999 – 200 б.

REFERENCES

- [1] Bajtursynuly, A. (2022). Til-kural [Language-tool]. Alashorda. Astana. (In Kazakh)
- [2] Bohland, J. Bullock, D. Guenther F. (2010). «Neural Representations and Mechanisms for the Performance of Simple Speech Sequences». Journal of Cognitive Neuroscience, Iss. 22(7), P. 1504–1529.
- [3] Fernando, F. Zablotskaya, K. Minker, W. (2012). «Text categorization methods for automatic estimation of verbal intelligence». Expert Systems with Applications, Iss. 39(10), P. 9807-9820.
- [4] Garner, G. (2007). Struktura razuma: teoriya mnozhestvennogo intellekta [The structure of the mind: the theory of multiple intelligence]. Vil'jame. Moskva. (In Russian)

- [4] Jensen, A. (1969). «How much can we boost IQ and scholastic achievement?». Harvard Educational Review. P 123.
- [5] Kіshіbekov, D (1999). Qazaq mentalitetі: keşe, бүгін, ертең [Kazakh mentality: yesterday, today, tomorrow.]. Ğylym. Almaty. (In Kazakh)
- [6] Matarazzo, J (1972). Wechsler's measurement and appraisal of adult intelligence (5th ed.) - Williams & Wilkins. Baltimore, P. 572.
- [7] Moghadasin, M. Dibajnia, P. (2021) «Verbal and practical intelligence in general anxiety, obsessive compulsive and major depression disorders». European Review of Applied Psychology, Iss. 71(1).
- [8] Zhumabaev, M. (1992). Pedagogika [Pedagogy]. Ana tili. Almaty. (In Kazakh)
- [9] Hunt T (1980). «Intelligence as an information-processing concept». British journal of psychology . Iss 71, P. 449-471.
- [10] Nūrǵaliev, R. (1996). Filosofıalyq sөzdіk [Philosophical Dictionary]. Qazaq.ens baspasy. Almaty. (In Kazakh)
- [11] Perkell, S. (2012). «Movement goals and feedback and feedforward control mechanisms in speech production». Journal of Neurolinguistics, Iss. 25(5), P. 382-407.
- [12] Sternberg, R. (1987). Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence. Cambridge University Press. Cambridge.
- [13] Nikolaev, B. McGee, J. (2016). «Relative verbal intelligence and happiness». Intelligence, Iss. 59, P. 1-7.
- [14] Schipolowski, S. Wilhelm, O. Schroeders, U. (2014) «On the nature of crystallized intelligence: the relationship between verbal ability and factual knowledge». Intelligence, 2014, Iss. 46, P. 156-168.
- [15] Kіshіbekov D. Qazaq mentaliteti: keşe, бүгін, ертең. – Almatı: Ğılım, 1999 – 200 b. [Kishibekov D. Kazakh mentality: yesterday, today, tomorrow. – Almaty: Nauka, 1999 – 200 p.]

A.A. Altay, A.M. Abyzova, B.Zh. Karimova*

THE CONCEPT OF «LINGUISTIC INTELLIGENCE» IN THE PARADIGM OF MODERN SCIENCE

Annotation. The scientific article examines the main problems of studying the concept of «linguistic intelligence» in the space of modern science. The purpose of the study is to identify the features, the formation of the term «linguistic intelligence» and the structure of this phenomenon. Due to the growing influence of globalization and digitalization, the increase in the linguistic potential of the individual has become an urgent problem. Having fundamentally studied this concept, which is an expression of human mental abilities, the main scientific task is realized – the formation and development of linguistic intelligence, the establishment of forms of implementation, the description of basic linguistic operations based on scientific data. The research methodology includes lexicographic analysis, approaches of conceptual differentiation and structural modeling, which make it possible to clearly define the concept of linguistic intelligence. Based on the concepts and observations given by domestic and foreign scientists about the phenomenon under study, its main features were identified. Also, the results of recent studies show the specific features of linguistic intelligence. The presented models and schemes are formed as a result of differentiation of actual

scientific evidence. The main conclusions proved that linguistic intelligence currently requires careful study. The study shows the objectivity of obtaining new scientific results by revealing the features of the term. The practical significance of the work is determined by the designation of the problem of its formation and development based on the concept of linguistic intelligence.

Keywords: intelligence; linguistic intelligence; verbal intelligence; language operations; communication; rhetoric; metalinguistic aspect.

Алтай А.А., Абызова А.М., Каримова Б.Ж.*
ПОНЯТИЕ «ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ИНТЕЛЛЕКТ» В ПАРАДИГМЕ
СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ

В научной статье рассматриваются основные проблемы изучения понятия «лингвистический интеллект» в пространстве современной науки. Цель исследования – выявить особенности, формирование термина «лингвистический интеллект» и структуру данного явления. В связи с ростом влияния глобализации и цифровизации актуальной проблемой стало повышение лингвистического потенциала личности. Фундаментально изучив данное понятие, которое является выражением умственных способностей человека, реализуется основная научная задача – формирование и развитие лингвистического интеллекта, установление форм реализации, описание основных языковых операций на основе научных данных. Методология исследования включает в себя лексикографический анализ, подходы концептуальной дифференциации и структурного моделирования, позволяющие четко определить понятие лингвистического интеллекта. Опираясь на концепции и наблюдения, данные отечественными и зарубежными учеными об изучаемом явлении, были выявлены его основные черты. Также результаты последних исследований показывают специфические особенности лингвистического интеллекта. Представленные модели и схемы сформированы в результате дифференциации фактических научных доказательств. Основные выводы доказали, что лингвистический интеллект в настоящее время требует тщательного изучения. Исследование показывает, объективность получения новых научных результатов раскрывая особенности термина. Практическая значимость работы определяется обозначением проблемы ее формирования и развития на основе понятия лингвистического интеллекта.

Ключевые слова: интеллект; лингвистический интеллект; вербальный интеллект; языковые операции; коммуникация; риторика; металингвистический аспект.